

Bogactwo leksykalne i złożoność kategorii przeżyć samoświadomościowych w polszczyźnie w świetle danych leksykograficznych (na podstawie analizy wybranych słowników języka polskiego)

[...] słowniki mają funkcję kumulującą leksykalne i semantyczne składniki językowego obrazu świata i sankcjonują je. (Bartmiński, Chlebda 2008: 22)

Definicje słownikowe są pewnym sposobem przekazywania wiedzy – wiedzy o języku i o świecie widzianym poprzez język – a ich forma jest zwykle wynikiem uogólnienia i syntezy [...]. (Bańko 2001: 147)

1. Wprowadzenie

Jedną z metod docierania do bogactwa i złożoności słownictwa obejmującego swym zakresem wybraną kategorię pojęć, a przez to – do poznania sposobu językowej konceptualizacji określonej kategorii zjawisk – jest analiza danych leksykograficznych. Należy jednak przystępować do niej ze świadomością, że zrekonstruowany na jej podstawie obraz badanego fenomenu – w naszym przypadku: kategorii przeżyć samoświadomościowych – ma pewne ograniczenia. Ograniczenia te wynikają z różnych przyczyn. Warto wymienić kilka najważniejszych:

1. Różne w różnych słownikach **podstawy materiałowe** i odmienny sposób ich wykorzystywania w opracowaniu haseł leksykograficznych – mogą to być na przykład: wcześniejsze słowniki jako podstawowa baza danych uwzględnionych przez określony zespół redakcyjny (np. PSWP) i/lub kartoteki wypisów z literatury pięknej i innych tekstów drukowanych (np. SJPD i jego kontynuacje) czy też elektroniczne korpusy języka polskiego (np. ISJP, USJP, WSJP), przy czym zarówno kartoteki, jak i korpusy bywają używane albo głównie jako źródła cytatów ilustracyjnych, albo także jako punkt wyjścia w selekcji jednostek i wyodrębnianiu znaczeń. W zależności od materiału słowniki te różnią się zakresem chronologicznym, stylistycznym i specjalistycznym – mogą koncentrować się na opisie słownictwa najczęstszego i ogólnie stosowanego współcześnie (np. ISJP, NSJP, WSJP) lub uwzględniać jednostki używane w tekstach starszych (np. SJPD – od II połowy XVIII do

połowy XX w.) czy w różnych odmianach i stylach (szerzej rejestrowane zwłaszcza w PSWP i USJP).

2. Odmienne **założenia metodologiczne** dotyczące wydzielenia i opisu jednostek leksykalnych: stosowanie różnych rodzajów definicji (por. np. definicje encyklopedyczne w SJPD a definicje „naiwne” („językowe”/„potoczne”/„nieencyklopedyczne”) lub „dwuoczne” (uwzględniające zarówno naukowy, jak i nienaukowy punkt widzenia) w ISJP – zob. Bańko 2001: 142; liczne definicje synonimiczne i quasi-synonimiczne w SJPSz – zob. m.in. Bednarek 2008; częstsze definicje analityczne/rozcłonkowane, w tym kontekstowe, w ISJP), a także z jednej strony tradycyjne wydzielenie jednostek leksykalnych jako odrębnych wyrazów (zarówno jedno-, jak i wieloznacznych) w SJPD, SJPSz, USJP oraz, z drugiej strony, mnogość jednostek leksykalnych rozumianych jako znaczenia wyrazów i wyrażen objaśnianych w odrębnych podhasłach i ściśle związanych z określonym sposobem ich użycia – w ISJP.

3. Różny **czas powstania** słowników: opracowania najbardziej współczesne, tworzone i wydawane na przełomie XX/XXI wieku (ISJP, NSJP, USJP, WSJP), przeciwstawiają się słownikom powstałym wcześniej, które nie mogły zarejestrować leksyki najnowszej ani znaczeń pojawiających się w wypowiedziach z ostatniego ćwierćwiecza, za to obejmowały m.in. słownictwo dziś już nieużywane (np. przywołany wcześniej SJPD, traktowany obecnie jako słownik historyczny, i SJPSz, będący skróconą i nieznacznie tylko zmodyfikowaną wersją SJPD).

4. Do pewnego stopnia różne **cele** i różni **adresaci** słowników: w przypadku słowników ogólnych, wspomnianych wyżej, wszystkie zespoły autorskie deklarują wprawdzie ogólne przeznaczenie swoich dzieł – dla każdego użytkownika polszczyzny, ale niektóre kierują swoje opracowania także do specyficznych odbiorców. Na przykład ISJP ma służyć nie tylko rodzimym użytkownikom języka, ale też mniej doświadczonej uczącym się polskiego cudzoziemcom (jako słownik wzorowany na angielskich słownikach dydaktycznych), skupia się więc na opisie słów (i znaczeń) najczęstszych, rezygnuje zaś z tego, co archaiczne lub wysoko specjalistyczne albo z innych powodów spotykane sporadycznie we współczesnych tekstach. Dla kontrastu natomiast PSWP opisuje poza słownictwem podstawowym, ogólnym, wiele jednostek specjalistycznych, terminologicznych, także słowa ograniczone środowiskowo i in., obejmując swym zakresem największą liczbę haseł – i ma służyć pomocą w rozstrzyganiu wszelkich wątpliwości leksykalno-semantycznych mniej i bardziej zaawansowanych użytkowników różnych odmian i stylów polszczyzny.

5. Zróznicowana **objętość** słowników, związana z różną liczbą opracowanych w nich haseł oraz różnym stopniem rozbudowania artykułów hasłowych. Dla przykładu warto porównać NSJP – ograniczony do jednego tomu, z hasłami zaopatrzonymi tylko w krótkie definicje i podstawowe informacje gramatyczne, bez podania przykładów użyc, kolokacji czy frazeologizmów, oraz WSJP – tworzony i publikowany wyłącznie w wersji elektronicznej (w Internecie), z rozbudowanymi zestawieniami kolokacji, wielością naturalnych przykładów użyc zaczerpniętych z NKJP, a także z pełnymi informacjami gramatycznymi, uwagami etymologicznymi i metaleksykograficznymi (należy przy tym podkreślić, że WSJP obejmuje na razie niedużą liczbę haseł – ok. 15000 (do połowy 2015 r.), ale jako słownik otwarty, ciągle jeszcze „w budowie”, dzięki wykorzystaniu nowoczesnych technologii może być stale uzupełniany i docelowo ma się stać nie tylko z nazwy „wielkim słownikiem”).

Wszystkie wymienione czynniki powodują, że nie można słowników traktować jako nieomylnych wyroczeni i bezdyskusyjnych dowodów na istnienie określonego sposobu widzenia świata. Jak podkreśla Wojciech Chlebda, każdy słownik jest „wybiórczy i fragmentaryczny”, każdy „tworzy narrację własną” – „zarówno o świecie języka, jak i o świecie pozajęzykowym”, więc dopiero uwzględnienie w badaniach różnych słowników daje możliwość poznania „wielogłosowej narracji” o języku i świecie (Chlebda 2010a: 15). Co ważne, badania nie powinny się ograniczać wyłącznie do takiej analizy, traktujemy je jako punkt odniesienia dla innych niż leksykograficzne studiów, obejmujących duży ogólny korpus językowy (NKJP) i wyselekcjonowane specjalne zbiory danych w postaci korpusów małych (co jest przedmiotem odrębnych badań – zob. np. Mikołajczuk 2015).

Dążąc do poznania „wielogłosowej narracji” leksykografów polskich na temat (nazw) przeżyć samoświadomościowych we współczesnej polszczyźnie, do wstępnej analizy wybrałam trzy ogólne słowniki języka polskiego o charakterze definicyjnym: ISJP, USJP i WSJP. Wszystkie one są uznawane za opracowania leksykograficzne wartościowe z naukowego punktu widzenia, wchodzące do kanonu słowników współczesnej polszczyzny (zob. Chlebda 2010b: 221) oraz wszystkie są oparte (w części lub całości) na nowoczesnych korpusach elektronicznych: Korpusie Języka Polskiego PWN (ISJP i USJP) i Narodowym Korpusie Języka Polskiego (WSJP). Wykorzystanie w opisach leksykograficznych wyników analizy bogactwa naturalnych przykładów użyc interesujących nas słów, a więc nieograniczenie się do wypowiedzi intuicji językowej poszczególnych leksykografów, pozwala uznać te słowniki za tym cenniejsze (choć nie jedyne) źródła wiedzy o języku, kumulujące wiele informacji przydatnych w rekonstrukcji interesującego nas pola leksykalno-

semantycznego i związanej z nim organizacji kategorii pojęciowej przeżyć samoświadomościowych w polszczyźnie. W tle korzystać też będą z wybranych słowników specjalnych (m.in. frazeologicznych, wyrazów bliskoznacznych, polszczyzny potocznej i dawnej – zob. Bibliografia II.B).

Na pierwszym etapie badań słownikowych warto postawić pytanie, jakie jednostki leksykalne powiązane z kategorią przeżyć samoświadomościowych są rejestrowane w analizowanych słownikach oraz jakie właściwości stylistyczne i chronologiczne są im przypisywane. Jest to zatem próba jak najszerszego, rzec by można „horyzontalnego” spojrzenia na interesującą nas kategorię leksykalno-pojęciową, pozwalająca w dalszej kolejności na ogląd najważniejszych dla tej kategorii aspektów konceptualizacji i charakterystyk z nimi związanych.

2. Bogactwo leksyki powiązanej z kategorią przeżyć samoświadomościowych w wybranych słownikach języka polskiego

Proponując na wstępie roboczą charakterystykę inwariantu obejmującego możliwie szeroką gamę procesów i stanów psychicznych, których określenia i sposoby rozumienia chcemy badać, poszukujemy jednostek odnoszących się – w różnym zakresie – do kategorii **‘przeżyć zorientowanych na Ja obejmujących możliwość publicznej (negatywnej) oceny podmiotu doznań oraz przeżyć pokrewnych i przeciwstawnych’**.

Za punkt wyjścia można przyjąć analizę definicji leksykograficznych wyrazów *wstyd* i *wstydzić się* (*czegoś / że...*), opisywanych przez semantyków jako nazwy negatywnych (z punktu widzenia podmiotu) przeżyć samoświadomościowych związanych z czynami lub cechami podmiotu (indywidualnego lub „rozszerzonego”), albo sytuacjami, w jakich się on znajduje, które on sam ocenia jako złe i ze względu na które zwykle obawia się negatywnej oceny otoczenia (por. Grzegorzczkova 2009: 23-24; Jędrzejko 2000: 64; Zaron 2006: 396; zob. też Mikołajczuk 2012b: 128). W przybliżeniu rewersem tych słów mogą być rzeczownik *duma* i konstrukcja: *być dumnym* (*z czegoś / że...*), odnoszące się do uczuć samoświadomościowych związanych z czynami lub cechami podmiotu (indywidualnego lub „rozszerzonego”), które ocenia on jako dobre (często: w porównaniu z osiągnięciami lub cechami innych) i ze względu na które on sam i inni mogą go oceniać pozytywnie (por. np.: Mikołajczuk 2009: 129-130). Zatem poszukiwanie składników leksykalno-semantycznej kategorii przeżyć (w tym uczuć) samoświadomościowych obejmuje analizę definicji słów współtworzących rodziny

słowotwórcze *wstydu* (*wstyd, wstydzić się, powstydzić się; wstydlivy, wstydlivie; zawstydzić się, zawstydzić, zawstydząć, zawstydzony, zawstydzenie; bezwstyd, bezwstydny, bezwstydnie, bezwstydnik, bezwstydnicą*) i *dumy* (*duma, dumny, dumnie*) oraz definicji określeń użytych we wspomnianych definicjach, a także analizę jednostek, w których definicjach te różne słowa zostały zastosowane (np. *pruderia* definiowane przez *wstydlivość, pycha* – przez odniesienie do *dumy, upokorzenie* – do *wstydu* itd.).

W analizowanych słownikach wyrazy z rodziny słowotwórczej *wstydu* zdefiniowano z użyciem słów z rodzin słowotwórczych: a) *wstydu*, b) *skrępowania*, c) (*nie*)*skromności*, d) *zażenowania*, e) *onięśmienia* i *nieśmiałości*, f) *zakłopotania*, g) (*nie*)*przyzwoitości*, h) *bezcelności*, i) *hańby*, j) *kompromitacji* i k) *potępienia*¹, a także słów związanych bezpośrednio z innymi kategoriami uczuć: STRACHU (*bać się, obawiać się, lęk*) oraz reprezentowanego w analizowanych definicjach dwuipółkrotnie rzadziej SMUTKU/ŻALU (*żałować*) oraz NIEPRZYJEMNOŚCI (*dyskomfort*). Definicje wykrytych w ten sposób słów definicyjnych rodziny `Wstydu' objęły ponadto słowa z rodzin *zmieszania, speszenia, konsternacji, (braku) pewności siebie, tremy, stropienia (się), zahukania, konfuzji, deprymacji, sromu, niesławy, ośmieszenia, poruty, pruderii, cnotliwości, skromności, czystości, honoru, godności, powagi, szacunku, reputacji, czci, respektu, świętości, niktzemności, wszeteczeństwa, ambicji, (braku) poczucia własnej wartości, upokorzenia, pokory, kompleksu niższości* i innych, obejmując także dodatkowe określenia z ogólnych kategorii STRACHU (*niepokój, zdenerwowanie, obawa, strach*) i SMUTKU/ŻALU (*depresja, przygnębienie, zniechęcenie, przykrość, wina, skrucha*) oraz z kategorii ZDZIWIENIA (*zaskoczenie, zaskoczyć, zaskoczony, zdziwić*).

Dumę i wyrazy pokrewne twórcy analizowanych słowników definiowali natomiast z użyciem wyrażeń oraz jednostek z rodzin: a) *poczucia własnej wartości*, b) *pychy*, c) *wyniosłości*, d) *dumy*, e) *godności*, f) *zarozumiałości*, g) *wygórowanego mniemania o sobie* oraz h) *satysfakcji*, i) *ambicji*, j) *dostojności*, k) *nieprzystępności*, l) *chwały* i ł) *chluby*², a także z ogólnej kategorii RADOŚCI (*zadowolenia*) oraz POGARDY (*lekceważenia*). Wśród określeń definiujących słowa z powyższych grup lub przez nie definiowanych znalazły się dodatkowo m.in. słowa z rodzin, których reprezentantami są: *tryumf, buta, arogancja, przemądrzałość, zadufanie, pyszałkowatość, gaskonada, puszenie się, napuszonność, (nie)dostępność*,

---

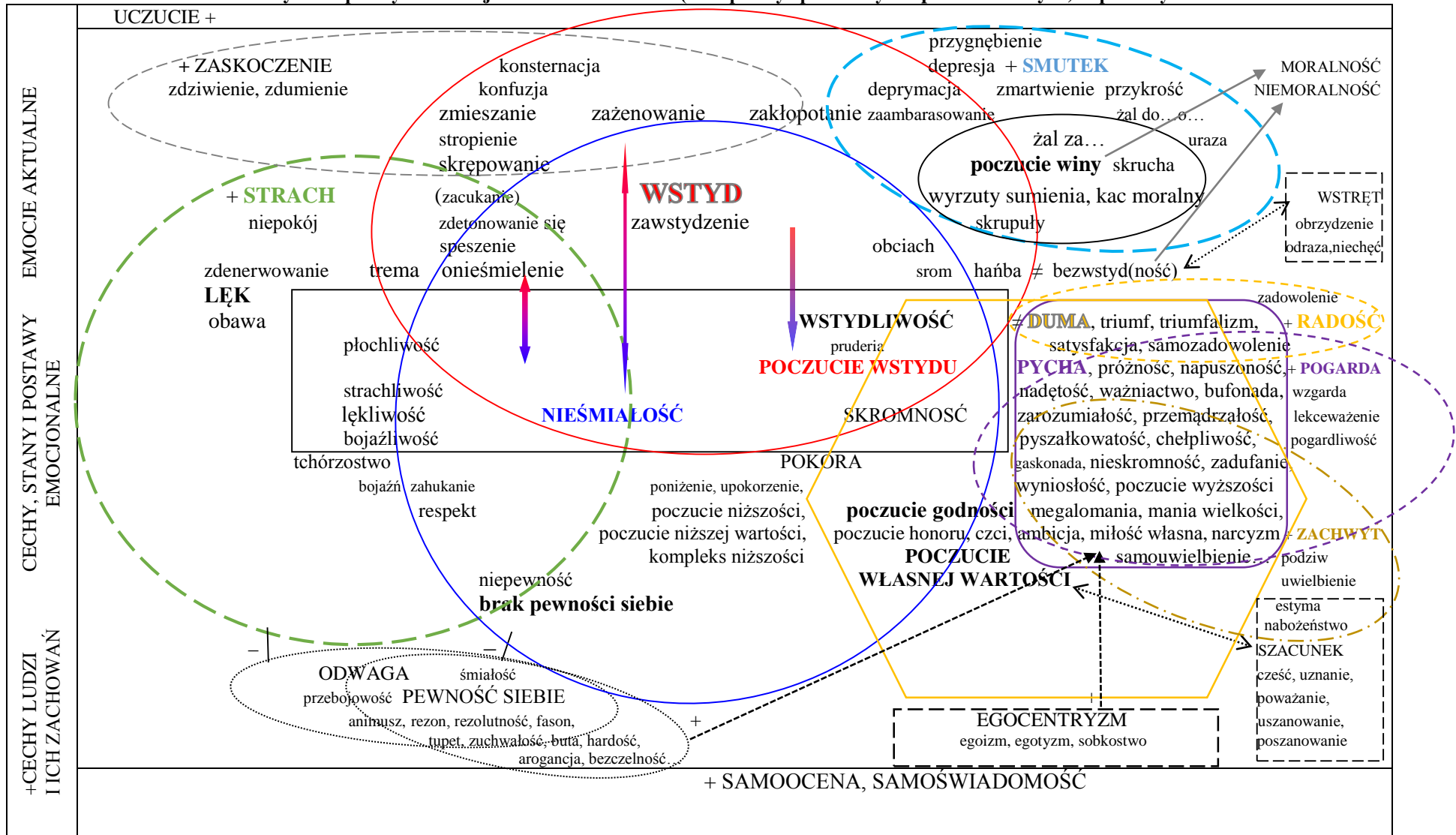
¹ Wskazane rodziny wyrazów pokrewnych podano w kolejności od najczęściej do najrzadziej reprezentowanych w definicjach słów z rodziny *wstydu*.

² Wskazane wyrażenia i słowa reprezentujące całe rodziny wyrazów pokrewnych wyliczono w kolejności od najczęściej do najrzadziej reprezentowanych w definicjach słów z rodziny *dumy*.

ważniactwo, hardość, pewność siebie, próżność, wywyższanie się, nieskromność, (brak) przyzwoitości, krnąbrność, zawadiackość, zuchwałość, nieustępliwość, impertynencja i inne, w tym *śmiałość* z ogólniejszej kategorii ODWAGI i *przyjemność* z kategorii PRZYJEMNOŚCI.

Jako efekt analizy powyższych haseł słownikowych i ich definicji można zaproponować próbę graficznego uchwycenia bogactwa leksykalnego badanego pola (por. rys. 1.).

Rys.1. Inwariant: 'przeżycia zorientowane na Ja obejmujące możliwość publicznej (negatywnej) oceny podmiotu doznań oraz przeżycia pokrewne i przeciwstawne'
Pole leksykalne przeżyć w rodzaju WSTYDU I DUMY (oraz przeżyć pokrewnych i przeciwstawnych) w polszczyźnie

Podane na rysunku 1. rzeczowniki symbolizują pojęcia emocji, postaw i stanów emocjonalnych oraz powiązanych z nimi cech ludzi i ich zachowań, reprezentując całe rodziny leksykalne (wszystkich ich elementów nie dałoby się tu wymienić ze względu na brak miejsca i konieczność zachowania czytelności zapisu).

Rysunek ten wymaga komentarza i uzupełniających dopowiedzeń.

Przebadany materiał leksykograficzny wskazuje na istnienie kilku **przecinających się osi**, które organizują to skomplikowane pole na poziomie leksykalnym i pojęciowym. Pierwsza z nich koncentruje się wokół pojęcia '(poczucia lub braku poczucia) pewności siebie', druga – wokół pojęcia '(poczucia lub braku poczucia) własnej wartości', trzecia – wokół pojęcia '(dobrej lub złej) opinii innych o podmiocie przeżyć', czwarta – wokół pojęcia '(nie)poszanowania i (nie)przestrzegania norm moralnych i obyczajowych', a piąta (częściowo tylko tu zarysowana) – wokół pojęć 'śmieszności i powagi'.

Wzdłuż tych osi układają się różne podgrupy określeń z badanego pola.

1. Na **osi '(poczucia lub braku poczucia) pewności siebie'** można rozlokować następujące podgrupy pojęć (i reprezentujących je określeń):

1.1. Podgrupa **ZMIESZANIA** – mieszczą się w niej 'zmieszanie', 'zakłopotanie', 'konfuzja', 'konsternacja' i 'stropienie', dzielące powiązaną z kategorią **ZASKOCZENIA** cechę 'podmiot nie wie, jak się zachować, co zrobić w danej sytuacji'. Pojęcia te zostały również przywołane w analizowanych słownikach do przybliżenia znaczeń wyrazów z rodziny *zażenowania*, przy czym w definicjach tych ostatnich na pierwszym planie wyeksponowano aspekt oceny: negatywne ocenianie przez podmiot przeżyć sytuacji, osób lub ich zachowań czy cech, które doprowadziły do powstania tych przeżyć. Na marginesie w tej grupie warto wymienić (podane na rysunku w nawiasie) 'zacukanie' – łączy je z pozostałymi elementami omawianej grupy odniesienie do kategorii **ZASKOCZENIA**, a wyróżnia – nacisk na specyficzne objawy: zaniemówienie.

1.2. Podgrupa **ONIEŚMIELENIA** – tworzą ją: 'onieśmienie', 'speszenie', 'zdetonowanie się' i 'trema', których łącznikiem jest aktualny charakter przeżyć oraz powiązanie z ogólną kategorią **STRACHU/LĘKU**, a więc z 'poczuciem niepokoju wywołanego bezpośrednim kontaktem podmiotu przeżyć z kimś postrzeganym jako potencjalny sędzia, mogący wydać negatywną opinię o podmiocie'.

Na styku obydwu podgrup zdaje się sytuować 'skrępowanie', w którego charakterystykach słownikarze wskazują na cechę 'nie wie, jak się zachować' (wyróżną w

podgrupie 1.1.), ale nie wynikającą z zaskoczenia, lecz z obecności potencjalnego sędziego (jak w podgrupie 1.2.), uniemożliwiającej podmiotowi swobodne działanie.

1.3. Podgrupa NIEŚMIAŁOŚCI – obejmuje przede wszystkim `nieśmiałość` i – włączane w jej zakres – `brak pewności siebie` czy `poczucie niepewności` oraz `wstydlivości` rozumianą jako `skłonność do wstydzienia się (w sytuacjach społecznych)` (por. Mikołajczuk 2012: 267). Określenia tych pojęć odnoszą się do w miarę stałych cech człowieka, charakteryzujących jego osobowość i zachowania emocjonalne, wspólne z `łękliwością, płochliwością` (zob. Mikołajczuk 2014). W obrębie tej grupy można by też umieścić `zahukanie`, w którego opisach słownikarze zwracają uwagę na specyficzne długotrwałe przyczyny prowadzące do silnego poczucia niepewności człowieka zahukanego (długotrwałe despotyczne traktowanie lub zmaganie się z ciągłymi trudnościami, przeszkodami w życiu) oraz na charakterystyczne zachowanie (`stał cię cichy, potulny`).

Pojęcia `wstydu` i `zawstydzienia` stosowane w różnych kontekstach mogą włączać się do każdej z tych trzech podgrup.

1.4. Przeciwstawiają się im określenia, w których znaczenie – zdaniem twórców analizowanych słowników – wpisana jest cecha `bycia pewnym siebie`. Może być ona traktowana neutralnie lub pozytywnie jako `(wystarczająco duża) pewność siebie` – w `śmiałości`, `animuszu`, `rezolucji` oraz `rezonie` i `fasonie`, lub ujmowana jako wada – gdy występuje w nadmiarze – w `tupecie` i `zuchwałości` czy w `hardości`, `bucie`, `arogancji` i `bezczelności`, połączonych z `lekceważeniem innych` i stanowiących pomost, który prowadzi do kategorii DUMY i PSYCHY. Zauważmy, że wymienione w tym punkcie pojęcia nie odnoszą się bezpośrednio do typowych uczuć, lecz do cech osobowości i postaw, ujawniających się w zachowaniu i powiązanych z charakterystycznymi sposobami emocjonalnego reagowania.

2. Na osi `**(poczucia lub braku poczucia) własnej wartości**` można natomiast pogrupować interesujące nas pojęcia według następujących uogólnionych charakterystyk stanu psychicznego podmiotu przeżyć:

2.1. `Jestem/czuję się zły, gorszy niż chciałbym być (w opinii własnej i innych ludzi)`: mieszczą się tu pojęcia `wstydu / zawstydzienia` oraz `nieśmiałości` i `wstydlivości`.

2.2. `Jestem/czuję się gorszy od innych` – sytuują się tu pojęcia `poczucia niższości`, `poczucia niższej wartości`, `kompleksu niższości` oraz pojęcia obejmujące dodatkowo

świadomość zewnętrznych przyczyn – umniejszających podmiot działań innych osób: `poniżenie' i `upokorzenie'.

2.3. `Wiem, że mam pewne ograniczenia i słabości, czuję się mały lub mniej ważny niż inni' – `pokora'. W pojęcie to leksykografowie wpisują równocześnie charakterystykę typowych dla postawy pokory zachowań: `potulność', `uległość', `uniżoność', które łączy `niesprzeciwianie się innym i okazywanie im uznania ich wyższości' (por. Grzegorzczkova 2012a: 94-95, 97-101). W tej grupie należałoby też umieścić `skromność<sub>1</sub>' rozumianą jako `niewygórowane mniemanie o sobie, połączone z niechęcią do bycia traktowanym jak ktoś bardzo ważny lub najważniejszy, najlepszy' (czyli przeciwieństwo `pychy') (jak w przykładzie z USJP: *Przez skromność nie pochwalił się swym sukcesem*) (por. Grzegorzczkova 2012a: 101-102).

2.4. `Mam i znam swoją wartość i nie chcę jej utracić z powodu swojego niewłaściwego zachowania (w tym: niewłaściwego zachowania w sytuacjach potencjalnie erotycznych)' – łączy `poczucie wstydu', `wstydlivość<sub>3</sub>' (np. w zwrocie: *uszanować czyjąś wstydlivość* – USJP) (zob. Mikołajczuk 2014: 267-268) i `skromność₂' (np. w przykładzie z ISJP: *Skromność [...] przystoi kobiecie*; w wyrażeniu z WSJP: *skromność w ujawnianiu zmysłowych potrzeb*; w porównaniu z SP: *skromna jak św. Agnieszka*).

2.5. `Jestem/czuję się wartościowy (i chcę, żeby inni uznali moją wartość i nie naruszali jej, oraz nie chcę jej utracić z powodu swojego niewłaściwego zachowania, dlatego przestrzegam określonych zasad)' – obejmuje pojęcia: `poczucie godności', `poczucie honoru', `poczucie własnej wartości', `szacunek dla samego siebie' oraz `duma₁' (np. w użyciach typu: *Był zbyt dumny, by się skarżyć na ciężki los* - ISJP) (por. Grzegorzczkova 2012a: 93-94, 103; Grzegorzczkova 2012f).

2.6. `Czuję coś dobrego z powodu tego, że zrobiłem coś dobrego lub że ogólnie jestem w czymś (bardzo) dobry': `duma₂' (w znaczeniu emocjonalnej reakcji na sukces, osiągnięcie itp. – jak w przykładzie z ISJP: *Jestem z siebie dumna, bo już tydzień nie palę*), `triumpf', `satisfakcja', `samozadowolenie', `zadowolenie z siebie' (por. Grzegorzczkova 2012a: 103-104).

2.7. `Jestem/czuję się (dużo) lepszy, ważniejszy od innych (i chcę, żeby inni znali i uznali moją wielkość/ważność i okazywali mi to)' – mieszczą się tu: `pycha', `duma<sub>3</sub>' (w użyciach typu: *niepohamowana duma* – ISJP) (por. Grzegorzczkova 2012a: 104), `poczucie wyższości', `wywyższanie się', `megalomania', `mania wielkości', `ważniactwo' czy

`nieskromność' oraz powiązane dodatkowo z samozachwytem: `samouwielbienie' i `narcyzm', a także `zadufanie', `zarozumiałość', `przemądrzałość', `pyszałkowatość', `gaskonada', `chępliwość', `szczylenie się', `puszenie się/napuszoneość', `nadętość' i `niedostępność', zwracające uwagę m.in. na typowe cechy zachowań i postawy takich osób.

3. Na **osi `(dobrej lub złej) opinii o podmiocie przeżyć'** można natomiast rozpisać następujące pojęcia:

3.1. `Posiadanie cech lub udział w sytuacjach i zdarzeniach, którym podmiot zawdzięcza dobrą opinię wśród innych ludzi, co powoduje, że może on odczuwać dumę': `chluba', `ozdoba', `sława', `chwała', `splendor', `zaszczyt'.

3.2. `Posiadanie cech lub udział w sytuacjach i zdarzeniach, przez które podmiot ma złą opinię wśród innych ludzi, co powoduje, że powinien się wstydzić': `hańba', `pohańbienie', `wstyd', `srom', `kompromitacja', `poruta', `niesława', `skandal', `plama', `skaza', `zmaza', `splugawienie się', `zbrukanie się', `obciach', `kaszana', `kicha' itp.

Ta ostatnia oś wiąże się z pojęciami emocjonalnymi pośrednio i obejmuje przeciwstawiające się sobie: `dumą zewnętrzną' oraz `wstyd zewnętrzny' [o którym pisała m.in. Valentina Apresjan (2011b)].

4. Na **osi `(nie)moralności i (nie)obyczajności'** da się uporządkować następujące pojęcia z analizowanego pola oraz pól z nim sąsiadujących (które nie zmieściły się na rysunku 1.):

4.1. `Postawa dążenia do przestrzegania norm moralnych i obyczajowych' – znalazłyby się tu: `poczucie wstydu', `wstydlivość', `moralność', `przyzwoitość', `skromność', `czystość', `cnotliwość' i `świętość' z jednej strony oraz `wstyd / zawstydzienie' i `poczucie winy' z drugiej (te ostatnie jako pojęcia, które wskazują na oczekiwane reakcje emocjonalne podmiotu, będące odpowiedzią na złamanie tych norm).

4.2. `Postawa lekceważenia i nieprzestrzegania norm moralnych i obyczajowych (oraz czyny ją potwierdzające)' – z takimi pojęciami, jak: `bezwstyd', `bezwstydność', `niemoralność', `nieprzyzwoitość', `nieskromność', `brud moralny', `nieczystość', `wszteczeństwo', `plugawość' oraz `zgorszenie' itp. (por. Grzegorzycowa 2012c: 141-142).

W obrębie tej osi da się zauważyć szczególną rolę erotyki oraz, ogólniej, sytuacji intymnych, gdyż sfera erotyki i nagości jest podstawą wyodrębniania specyficznych znaczeń różnych słów współtworzących omawiane pole [por. np. definicje słów: *wstyd* l.3. w WSJP:

„dyskomfort występujący podczas obnażania intymnych części swojego ciała” (z kwalifikacją tematyczną: seksualność); *skromny* 2. w ISJP: „**Skromna** osoba, a zwłaszcza kobieta, stara się nie zwracać na siebie uwagi osób przeciwnej płci”; *skromność* 2. w WSJP: „cecha kogoś, kto jest powściągliwy i wstydlivy w relacjach z osobami przeciwnej płci” (z kwalifikacją tematyczną: cechy charakteru, temperamentu, zdolności i umiejętności) i synonimem: *przyzwoitość*, oraz uznanymi za sprzeczne z nimi: *nieprzyzwoitość*, *nieskromność*; *pruderia* w ISJP: „**Pruderia** to przesadna i nieszczerza wstydlivość, zwłaszcza gorszenie się sprawami seksu”; *srom* w USJP: „1. *anat.* <<zewnętrzne narządy płciowe kobiet i samic ssaków>> 2. *przestarz.* a. *podn.* <<wstyd, hańba, niesława>>”; *zhańbić* w USJP: „b) *podn.* <<wykorzystać kobietę seksualnie wbrew jej woli; zgwałcić>>”; *bezwstydnik* w WSJP: „mężczyzna, który zachowuje się w sposób niezgodny z powszechnie przyjętymi normami związanymi z seksem i nagością”].

4.3. Na osi `(nie)moralności` odrębne podkategorie tworzą pojęcia emocji powiązane z ukierunkowaniem uwagi na przyczynę przeżyć – czyjaś krzywdę, zło moralne – i negatywną ocenę uczucia, samego podmiotu oraz jego czynu: `podmiot (lub ktoś z nim związany) zrobił komuś coś złego i z tego powodu podmiot czuje coś złego`:

a) `podmiot chciałby, żeby to się nie stało, bo obawia się negatywnej oceny ze strony innych (oceniając siebie negatywnie)` – pojęcie `wstydu / zawstydzenia` (por. Grzegorzyczkowa 2012b: 128);

b) `podmiot chciałby, żeby to się nie stało (bo czuje się odpowiedzialny za krzywdę ofiary i czuje się kimś złym z powodu złamania norm moralnych), i/lub chciałby naprawić sytuację` – pojęcia `poczucia winy`, `żału za grzechy`, `skruchy` i `wyrzutów sumienia` (por. Falkowska 2012: 50-91; Grzegorzyczkowa 2012b: 124-128). Zauważmy, że chociaż wyrażenia *poczucie/uczucie winy* bywają stosowane w analizowanych słownikach jako wyrażenia definicyjne (do objaśnienia *skruchy* i za jej pośrednictwem także *żału za coś* w USJP i ISJP, ponadto w definicjach *sumienia* i *wyrzutów sumienia* w ISJP), to same nie zostały zdefiniowane jako odrębne hasła lub podhasła w analizowanych słownikach (zob. *wina* w ISJP i USJP).

5. Oś `śmieszności i powagi` pozwala zaś na wydzielenie dwóch podkategorii:

a) pojęć powiązanych z obawą przed ośmieszeniem i groźbą utraty autorytetu, dobrej opinii: `wstyd`, `zawstydzenie`, `(komuś jest) głupio` i `wygłupienie się`, `kompromitacja`, `ośmieszenie się`, `zbląźnienie się`, `obciach`³;

b) pojęć związanych z poczuciem własnej wartości i ważności oraz oczekiwaniem bycia poważnie traktowanym: `powaga`, `godność`, `honor`, `duma`, `pycha`, `wyniosłość`, `ważniactwo` itp.

Nakładanie się i krzyżowanie wskazanych wyżej osi powoduje, że całe pole stanowi złożony i wielowymiarowy kompleks leksykalno-semantyczny.

W polu tym sytuują się także jednostki jedno- i wielowyrazowe, które nie zmieściły się na powyższym diagramie. Są to nie tylko wyrażenia, zwroty i frazy, w skład których wchodzi słowa wymienione wyżej. Dzięki dostępności automatycznego zaawansowanego przeszukiwania artykułów hasłowych USJP w wersji elektronicznej oraz zasobów WSJP możemy dołączyć do listy wyrażen i zwrotów powiązanych z pojęciową kategorią przeżyć samoświadomościowych także takie frazeologizmy i konstrukcje, jak:

a) *ktoś₁ nie wie, gdzie oczy schować / podziąć; świeci (przed kimś₂) oczami za kogoś₃; unika czyjegoś wzroku / spojrzenia / czyichś oczu; boi się spojrzeć w oczy komuś₂; ktoś strzyże oczami* (eksponujące typowe zachowania podmiotu przeżyć w rodzaju wstydu: unikanie kontaktu wzrokowego);

b) *ktoś zaczerwienił się po białka oczu / po korzonki włosów; spiekł raka, pot. raczka* (wskazujące na typowy objaw fizjologiczny uczuć w rodzaju wstydu: czerwienienie się);

c) *nietęga mina; rzadka mina* (zwracające uwagę na charakterystyczny wyraz twarzy człowieka, który traci pewność siebie);

d) *ktoś rad by / wolalby / chciałby itp. wejść / schować się / skryć się w mysią dziurę; pragnie / ma ochotę zapaść się / skryć się pod ziemię (ze wstydu, z zażenowania); poszedł / wyszedł / odszedł / uciekł itp. jak zmyty; jak niepyszny* (ujawniające typowe dla podmiotu wstydu pragnienie ukrycia się, niechęć do bycia obiektem czyjejś obserwacji);

---

³ Reprezentantem tej podkategorii może też być porównanie: *ktoś czuje się jak idiota / idiotka*, które Mirosław Bańko w „Słowniku porównań” (2004 – dalej skrót: SP) definiuje słowami: „czuje się niezręcznie z powodu czegoś, co zrobił” (SP: 40). Porównania tego nie notują wprawdzie trzy główne słowniki analizowane w tym rozdziale, ale jego sens wpisuje się w badaną kategorię pojęciową (zob. definicje haseł z rodziny `niezręczności` w ISJP i USJP).

e) *Cicha woda brzegi rwie; dzikus, dziki; jaśniepan, wielka dama* itp. (zwracające uwagę na określone rodzaje podmiotów przeżyć, charakterystyczne dla nich zachowania i sposób myślenia oraz oczekiwania otoczenia);

f) *robaczywe, żart. kosmate / kudłate / włochate myśli; suchar* (o dowcipie); *ktoś robi bydło; ktoś pierze brudy* (np. publicznie); *ktoś zamiata/zamiótł coś pod dywan; ktoś₂ przyłapał kogoś₁ na czymś; Jeśli / Jak spaść, to z dobrego konia; wieś tańczy i śpiewa; ktoś spuszcza/spuścił zasłonę / kurtynę (milczenia / miłosierdzia)* (odsyłające do typowych przyczyn i źródeł przeżyć w rodzaju wstydu – bezwstydnym myśli, nieudanych dowcipów, niekulturalnego zachowania, ujawniania przed innymi tego, co złe lub co powinno pozostać sprawą prywatną, do porażek oraz prostackich zachowań – albo do reakcji otoczenia na takie sytuacje – przemilczenie);

g) *ktoś ma miedziane / wytarte czoło; ktoś kłamie jak z nut* (mówiące o zachowaniach osób pozbawionych ambicji, honoru, wstydu, bezczelnych i cynicznych);

h) *lew się w kimś budzi; podnieść głowę; coś / ktoś przewraca (przewróciło / przewrócił) komuś w głowie; woda sodowa uderzyła komuś do głowy; ktoś stroi się w pawie pióra/piórka* (w sposób obrazowy, często metaforyczny zwracające uwagę na moment pojawienia się uczucia w rodzaju dumy i na zachowania służące jej wzmocnieniu);

i) *z podniesionym czołem / z podniesioną głową; ktoś niesie / nosi głowę / czoło dumnie / prosto / wysoko; ktoś zadziera nosa; tęga mina; ktoś ma sztywny / twardy kark* (utrwalające typowe objawy zewnętrzne przeżyć w rodzaju dumy: wyprostowana sylwetka, wysoko uniesiona głowa, mimika uwidaczniająca pewność siebie i niezdolność do kłaniania się);

j) *ktoś₂ przytarł komuś₁ rogów; ktoś₂ / coś (z)gasił/o / (z)mroził/o kogoś₁; mina komuś rzędzie / zrzęda; ktoś cienko śpiewa* (ujawniające możliwość wpływania innych osób na podmiot dumy i powodowania, że traci on pewność siebie, staje się pokorny);

k) *wieża Babel* (wskazujące na wytwory działań podmiotu jako przejawy jego pychy i ich negatywne konsekwencje).

Frazeologizmy te – często dzięki mechanizmom metafory, metonimii i metaftonimii pojęciowej – pozwalają zatem zwrócić uwagę na różne aspekty konceptualizacji przeżyć samoświadomościowych, m.in. rodzaj podmiotu, powstawanie i znikanie przeżyć (samoistne lub pod wpływem czyichś działań), typowe przyczyny, objawy i reakcje emocjonalne podmiotu i otoczenia. Zagadnienia te są warte odrębnej szczegółowej analizy (zob. Mikołajczuk 2015b).

3. Hiperonimy w słownikowej organizacji polskiej leksyki przeżyć samoświadomościowych

Dążąc do rozpoznania bogactwa i złożoności interesującego nas pola nazw, powinniśmy się również pokusić o rekonstrukcję systemu hiperonimów (i pojęć nadrzędnych wobec) badanych jednostek, które to hiperonimy zostały wykorzystane w analizowanych słownikach do zdefiniowania rzeczownikowych nazw przeżyć samoświadomościowych.

Na rysunku 2. widzimy zestaw pojęć nadrzędnych, do których autorzy tych słowników odwoływali się w definicjach znaczeń wspomnianych rzeczowników. Określenia zapisane wersalikami symbolizują tu pojęcia hiperonimiczne, a słowa zapisane kursywą reprezentują hasła słownikowe, w których definicjach leksykografowie do tych pojęć odsyłali. Wyrażenia podane w nawiasach nie wystąpiły wprawdzie bezpośrednio w definicjach interesujących nas nazw przeżyć, ale użyto ich m.in. do objaśnienia pojęć nadrzędnych.

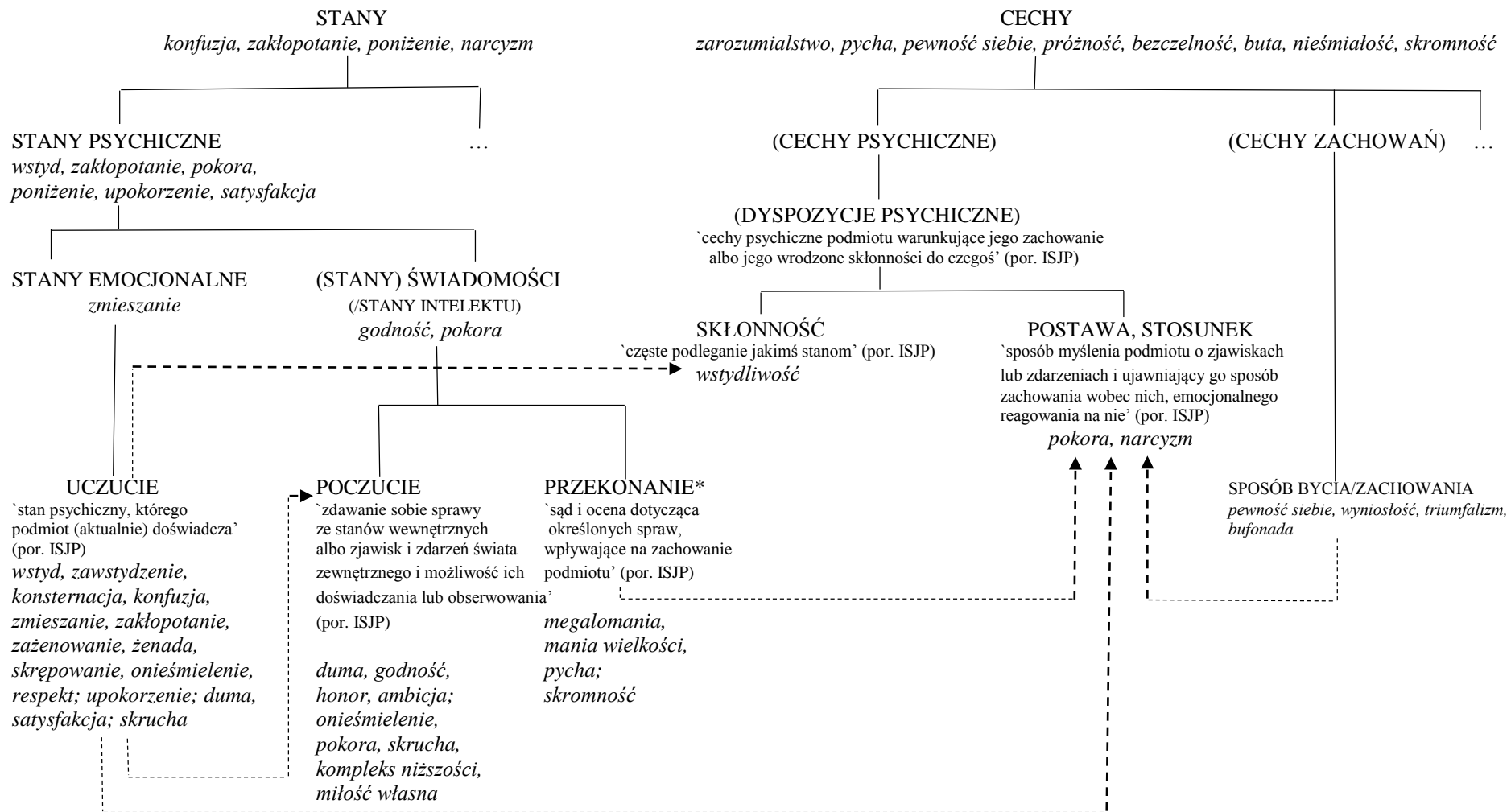
Jak widać na rysunku 2., niektóre nazwy zostały w analizowanych słownikach powiązane z różnymi hiperonimami, co może wynikać z wielości definiowanych znaczeń i/lub wielości profili pojęciowych eksponowanych w definicjach, a także z różnic w ujmowaniu danego znaczenia przez poszczególne zespoły leksykograficzne. Często mamy tu do czynienia z hiperonimami odnoszącymi się do pojęć z różnych poziomów taksonomicznych – z poziomu najogólniejszego: STAN i CECHA, pośredniego, np. STAN EMOCJONALNY, czy bardziej podstawowego: UCZUCIE, POCZUCIE, PRZEKONANIE, SKŁONNOŚĆ, POSTAWA i STOSUNEK oraz SPOSÓB BYCIA (np. *konfuzja* została zdefiniowana jako *stan* w ISJP i USJP i jako *uczucie* w USJP, *pokora* jako *stan psychiczny* w USJP, jako *świadomość czegoś* w WSJP i jako *postawa* w USJP, *pycha* jako *cecha* w WSJP i jako przekonanie o czymś (*mniemanie o sobie*) w ISJP i USJP, a *pewność siebie* jako *cecha* w WSJP i jako *sposób bycia* w USJP).

Najczęściej jako hiperonimu w definicjach nazw z analizowanego pola autorzy badanych słowników używali określenia *uczucie* (do objaśnienia znaczeń słów: *skrepowanie* w ISJP, USJP i WSJP, *wstyd*, *zmieszanie*, *zażenowanie* i *upokorzenie* w ISJP i USJP, *duma*, *konsternacja*, *zakłopotanie*, *onieśmielenie*, *skrucha* i *żenada* w ISJP, a *zawstyżenie*, *konfuzja* i *satysfakcja* w USJP), nieznacznie rzadziej stosowano w definicjach *poczucie* (do objaśnienia słów: *godność* i *miłość własna* w ISJP, USJP i WSJP, *kompleks niższości*, *honor* i *ambicja* w ISJP i USJP oraz *duma*, *onieśmielenie* i *skrucha* w USJP, a *pokora* w ISJP) oraz ogólne określenie *cecha* (opisując np. *zarozumiałstwo* w ISJP i USJP oraz *pychę*, *nieśmiałość*, *skromność*, *pewność siebie*, *próżność*, *bezczelność* i *butę* w WSJP). Jednorazowo natomiast zastosowano w przebadanych definicjach *skłonność* (por. *wstydlivość* w USJP) i *postawa* (por.

pokora w USJP) oraz *stosunek* (por. *narcyzm* w ISJP). Te ostatnie hiperonimy łączą w swoich znaczeniach elementy emocjonalne z intelektualnymi, wolicjonalnymi i zachowaniowymi. Pojęcie `poczucie' zaś zdaje się stanowić ogniwo pośrednie między `uczuciem' a `postawą' – jak zaznacza Jadwiga Puzynina, *poczucie* to `uczucie towarzyszące przekonaniom' (Puzynina 2000: 13), a `postawa' obejmuje określone poglądy i oceny (czynnik intelektualny) oraz (często) uczucia i wolicjonalny element gotowości do charakterystycznych zachowań i działań wobec obiektów owych ocen (zob.: Puzynina 2000: 15; Drózdź-Łuszczuk 2013).

Rys. 2. Pojęcia hiperonimiczne przywołane w definicjach hasel słownikowych z pola nazw przeżyć samoświadomościowych (w ISJP, USJP i WSJP) i powiązane z nimi hasła

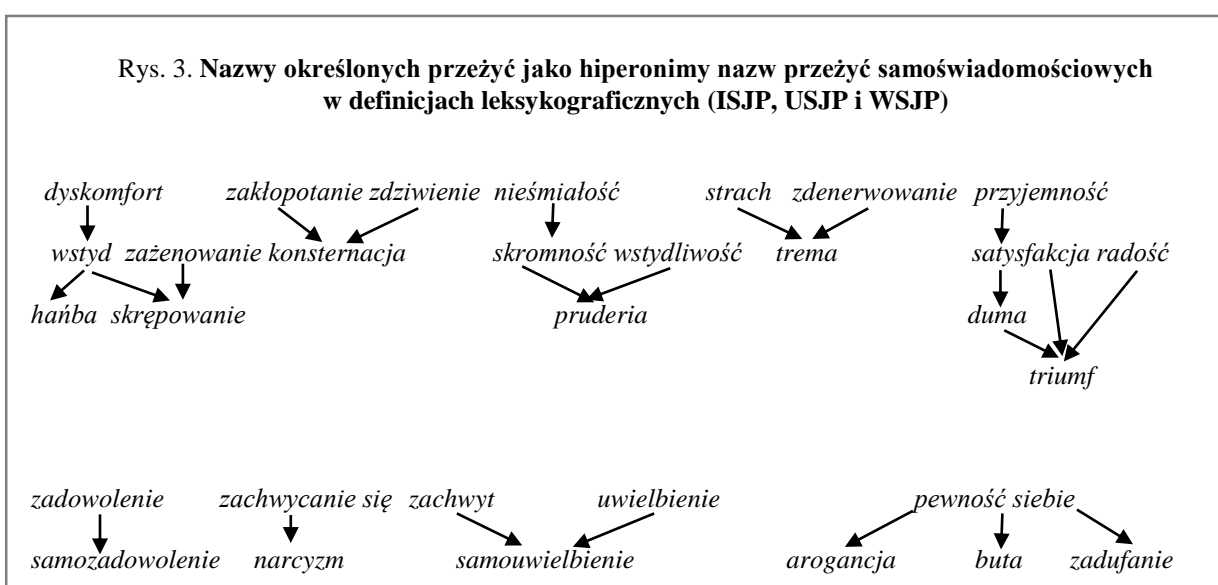
*PRZEKONANIE – pojęcie, które symbolicznie obejmuje swoim zakresem znaczenia zastosowanych w definicjach słownikowych określeń: przekonanie, mniemanie, opinia, pojęcie o... .

Zatem z powyższego zestawienia pojęć hiperonimicznych można wysnuć wniosek, że w badanym polu przeplatają się odniesienia do głównie dwóch sfer ludzkiej aktywności psychicznej: sfery emocjonalnej (UCZUCIA) i sfery intelektualnej, poznawczo-oceniającej (POCZUCIA i PRZEKONANIA), łączących się z charakterystycznymi zachowaniami i dyspozycjami do nich (SKŁONNOŚCI i POSTAWY oraz SPOSÓB BYCIA).

Warto dodać, że w przeciwieństwie do takich kategorii pojęciowych, jak na przykład uczucia w rodzaju RADOŚCI (zob. Mikołajczuk 2010: 133), nazwy przeżyć samoświadomościowych nie są w ogóle definiowane w analizowanych słownikach przez odniesienie do pojęć NASTRÓJ i USPOSOBIENIE. Może to wskazywać na odmienną omawianą kategorię przeżyć w stosunku do „typowych” kategorii uczuć, uznawanych zgodnie przez psychologów za podstawowe, takich jak RADOŚĆ, SMUTEK czy GNIEW (język codzienny utrwała zresztą te różnice – choć mówimy: *nastrój radości* i *radosne usposobienie*, *smutny nastrój* i *smutne usposobienie*, *zły nastrój* i *gniewne usposobienie*, to nie zdarza się nam używać wyrażen typu: *!nastrój wstydu*, *dumy*, *pychy* czy *pokory* ani *!zawstydzone*, *dumne*, *pyszne* czy *pokorne usposobienie*). Szczególne miejsce czynnika poznawczego, intelektualnego, widoczne w zrekonstruowanej sieci hiperonimów analizowanego pola, zdaje się czynić omawianą kategorię pojęciową ciekawym, ale i wymagającym uważności oraz ostrożności obiektem badań, jako że nie można jej uporządkować według kryteriów odpowiednich dla typowych kategorii emocjonalnych, obejmujących zwykle podkategorie uczuć i nastrojów.

Zauważmy, że na schemacie przedstawionym na rysunku 2. nie zostały uwzględnione słowa, które leksykografowie potraktowali jako hiperonimy definiowanych haseł będące nazwami określonych rodzajów przeżyć. Warto przyjrzeć się im bliżej. I tak *dyskomfort* został uznany za hiperonim *wstydu* w jednym z jego znaczeń (z cechą specyficzną: ‘podczas obnażania intymnych części swojego ciała’ – w WSJP), a *wstyd* za hiperonim *hańby* (z cechą: ‘wielki’ – w USJP) oraz – obok *zażenowania* – za hiperonim *skrępowania* (z cechą: ‘uniemożliwia swobodne zachowanie’ – w WSJP), *zakłopotanie* i *zdziwienie* za hiperonimy *konsternacji* (z cechą: ‘jako reakcja na czyjeś niestosowne zachowanie, niezręczną sytuację’ – w USJP), *nieśmiałość* za hiperonim *skromności* (z cechą: ‘w stosunku do osób odmiennej płci’ – w USJP), a *skromność* za hiperonim *pruderii* (z cechą: ‘fałszywa, pozorna’ – w USJP) i *wstydlivość* za hiperonim *pruderii* (z cechą: ‘przesadna, udawana / nieuczciwa’ – w USJP i ISJP), tymczasem *strach* i *zdenerwowanie* za hiperonimy *tremy* (z cechą: ‘przed publicznymi wystąpieniami i egzaminem’ – w ISJP i WSJP), *przyjemność* zaś za hiperonim *satysfakcji* (z cechą: ‘gdy osiągnęliśmy coś, na czym nam zależało’ – w ISJP), a *satysfakcja* i *radość* oraz

duma i *radość* za hiperonimy *triumfu* (z cechami: 'z odniesionego sukcesu, zwycięstwa' i 'widoczna w czyichś słowach lub zachowaniu' – w ISJP i USJP) oraz *satysfakcja* za hiperonim *dumy* (z cechą: 'z posiadania czegoś, czego nie mają inni' – w ISJP), *zadowolenie* za hiperonim *samozadowolenia* (z cechą: 'z siebie, z własnych dokonań, sukcesów' – w USJP), *zachwycanie się* za hiperonim *narcyizmu* (z cechą: 'swoją urodą i charakterem' – w USJP) oraz *zachwyt* i *uwielbienie* za hiperonimy *samouwielbienia* (z cechą: 'nad samym sobą, dla samego siebie' w ISJP i USJP), a *pewność siebie* za hiperonim *arogancji* (z cechami: 'zbyttnia' i 'połączona z lekceważeniem innych' – w USJP oraz 'zuchwała' i 'połączona z lekceważeniem innych' – w ISJP), a także *buty* i *zadufania* (z cechą: 'nadmierna / zbyttnia' – w ISJP i USJP) (por. rys. 3.).

Ogląd tych relacji pozwala na stwierdzenie wielopoziomowej organizacji kategorialnej w obrębie omawianego pola oraz na dostrzeżenie częściowego nakładania się różnych kategorii ogólnych przeżyć emocjonalnych: WSTYDU i DUMY / PYCHY oraz STRACHU/LĘKU, ODWAGI / ŚMIAŁOŚCI, ZDZIWIENIA , SMUTKU / ŻALU, RADOŚCI, ZACHWYTU, SZACUNKU i POGARDY.

4. Kwalifikatory leksykograficzne w opisie polskiej leksyki przeżyć samoświadomościowych

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na dodatkową właściwość decydującą o skomplikowaniu badanego pola. Przeglądając wymienione dotychczas wyrazy, zwroty i wyrażenia bardzo

szybko zauważamy, że omawiane pole nazw nie jest jednorodne pod względem stylistycznym, chronologicznym czy ekspresywnym, przy czym analizowane słowniki nie zawsze są zgodne w **kwalifikowaniu** poszczególnych **słów jako ograniczonych lub nieograniczonych w użyciu**. Aby zbadać rozwarstwienie tego pola pod względem stylistycznym, chronologicznym, ekspresywnym itp., przestudiowałam kwalifikatory (lub ich brak) przypisane przez autorów ISJP, USJP i WSJP wyrazom z rodzin słowotwórczych reprezentowanych przez rzeczowniki wymienione na rys. 1. w kręgach WSTYDU, NIEŚMIAŁOŚCI i POCZUCIA WSTYDU, SKROMNOŚCI, (BRAKU) PEWNOŚCI SIEBIE oraz POCZUCIA WŁASNEJ WARTOŚCI, a także DUMY i PYCHY oraz POCZUCIA WINY (łącznie analizie poddano niemal sześćset artykułów hasłowych, przy czym w WSJP było ich prawie trzy razy mniej niż w ISJP czy w USJP).

Zarówno w ISJP, jak i w WSJP najwięcej jednostek zostało opisanych bez użycia żadnego kwalifikatora, co wskazywałoby na ich ogólny charakter, nieograniczony pod względem stylistycznym, chronologicznym, ekspresywnym itp. (w ISJP jest to 61 % haseł, w WSJP – ponad 85%). Inaczej wygląda sytuacja w USJP, gdzie aż ponad 76% haseł opatrzone kwalifikatorem *książkowe*, a tylko 12% słownictwa z analizowanego pola uznano za współnoodmianowe, nieograniczone w użyciu.

Wszystkie trzy zespoły redakcyjne potraktowały zgodnie jako ogólne jednostki słownika wyrazy: *wstyd* i *wstydzić się*, *nieśmiały* i *nieśmiało*, *skromność*, *skromny* i *skromnie*, *niepewny* i *pewny siebie*, *ambicja*, *bezcelność*, *bezcelny* i *bezcelnie* oraz *skrupuły*, ponadto zarówno ISJP, jak i USJP (przy braku danych haseł w WSJP) do słownictwa ogólnego zaliczają też słowa i zwroty: *duma*, *dumny* i *dumnie*, *(nie) powstydzić się*, *zbić z tropu*, *nieskromność*, *nieskromny* i *nieskromnie*, *honor*, *honorowy* i *honorowo* oraz *zarozumiały* i *wina*.

Nie ma natomiast zgodności między ISJP i USJP w kwalifikacji wyrazów z rodzin słowotwórczych *pychy*, *zmieszania*, *zażenowania*, *zakłopotania*, *skrępowania*, *speszenia*, *onieśmielenia*, *pokory*, *poniżenia*, *upokorzenia*, *godności*, *triumfu*, *hardości*, *arogancji*, *buty*, *wyniosłości*, *miłości własnej* i *skruchy* oraz częściowo – *zarozumiałości*, *niepewności* i *honoru*. USJP opisuje wyrazy z tych rodzin jako książkowe, ISJP – jako ogólne, bez kwalifikatorów.

Jednomyślnie zaś wszystkie trzy analizowane słowniki (lub te dwa, które uwzględniają dane hasło) zaliczają do słownictwa książkowego: *konsternację*, *detonować (kogoś)* i *zdetonować (kogoś)*, *stropić*, *stropić się* i *stropiony*, *deprymować*, *zdeprymować*, *zdeprymować się* i *deprymująco*, *sromotny* i *sromotnie*, *hańba*, *hańbić*, *zhańbić się*, *haniebny*, *haniebnie* i *haniebność*, *pruderia*, *pruderyjny*, *pruderyjnie* i *pruderyjność*, *ukorzyć*, *dyshonor*, *zadufanie* i

zadufany, megalomania, megaloman, megalomanka i megalomański, narcyzm, narcyz i narcyzowaty, a także bufon, bufonada oraz buńczuczny, buńczucznie i buńczuczność.

Zarówno ISJP, jak i USJP odnotowują proporcjonalnie podobną liczbę jednostek uznanych za potoczne w omawianym polu (powyżej 4% materiału każdy, np.: *zacukać się, obciach i obciachowy*), ale WSJP nie rejestruje w tym polu żadnych haseł z kwalifikatorem *potoczny*. Najwięcej słów oznaczonych jako przestarzałe lub archaiczne znajdziemy natomiast w USJP (powyżej 5%, np. wyrazy z rodzin słowotwórczych *konfuzji i zaambarasowania* oraz *srom, ambit i zadufek*), w ISJP kwalifikatora *przestarzały* użyto dwukrotnie rzadziej niż w USJP, a w WSJP kwalifikator *przestarzały* czy *dawny* nie pojawił się w opisie analizowanego zbioru słów ani razu. O wartości ekspresywnej lub ekspresywno-oceniającej składników omawianego pola najczęściej wspominają natomiast autorzy ISJP (11% przykładów opisując jako używane z dezaprobatą lub wyrażające niechęć, np.: *skromniś, próżność, butny, zarozumialstwo, chępliwość, mania wielkości, bufonada*, a niecałe 2% – jako stosowane z aprobatą lub wyrażające emocje pozytywne, np.: *ambitny, skromny, pokorniutki*), w pozostałych zbadanych słownikach kwalifikatory tego typu nie występują w opisach jednostek z badanego pola lub pojawiają się sporadycznie. Kwalifikator *podniosły* wyróżnia USJP, w którym zastosowano go w odniesieniu do ponad 3% analizowanego materiału – oznaczone nim jednostki w ISJP opisano jednak jako książkowe (np. *pohańbić, pohańbienie*) albo przestarzałe (*srom*) lub pozbawione ograniczeń (*honory*).

Można postawić hipotezę, że bardzo częste stosowanie kwalifikatora *książkowy* w USJP jest wynikiem specyficznego jego rozumienia, opartego na odniesieniu do zawężonego kręgu osób reprezentujących warstwę inteligencji humanistycznej, czyli mających wyższe kompetencje językowe i lepsze przygotowanie intelektualne niż ogół użytkowników słownictwa podstawowego (zob. USJP, XL-XLI), przy czym uznanie danego słowa za książkowe przy takim kryterium wydaje się w dużym stopniu arbitralne, bo wymaga od leksykografa każdorazowo stwierdzenia, jaki poziom kompetencji językowej reprezentuje nadawca tekstu, w którym pojawia się dane słowo. W ISJP słownictwo książkowe jest interpretowane jako właściwe odmianie pisanej lub starannym wypowiedziom mówionym, charakterystyczne głównie dla stylu publicystycznego lub literackiego (zob. ISJP, XXV) – wykorzystanie tych kryteriów wydaje się mniej arbitralne. Częściowo zbieżne z ISJP rozumienie kwalifikatora *książkowy* proponuje Juliusz Kurkiewicz, deklarując w odniesieniu do WSJP:

Kwalifikatora *książk.* będziemy używać w odniesieniu do jednostek, których – bez wywołania stylistycznego <<zgrzytu>> – możemy użyć jedynie w sytuacji oficjalnej, często jedynie w języku pisanym. Ich funkcja polega na podnoszeniu rejestru stylistycznego wypowiedzi, popisanu się erudycją [...]. (Kurkiewicz 2007: 39)

Zatem jeśli za bardziej miarodajne w zakresie stosowania kwalifikatorów, bo bardziej zgodne w tym względzie, uznamy dwa słowniki: pod redakcją Mirosława Bańki i Piotra Żmigrodzkiego, to możemy stwierdzić, iż ponad połowa jednostek z analizowanego pola (od 61% w ISJP do ponad 85% w WSJP) to słowa i wyrażenia o nieograniczonym zasięgu, powszechnie znane i używane niezależnie od stylu i odmiany języka. Na drugim miejscu znajduje się w badanym polu słownictwo książkowe (od 11% w WSJP do 23% w ISJP), a wyrazy reprezentujące język potoczny, słownictwo dawne czy leksykę nacechowaną ekspresywnie stanowią tu zdecydowaną mniejszość – według ISJP i WSJP. Warto dodać, że w analizowanych trzech słownikach w odniesieniu do badanego pola został użyty tylko jeden kwalifikator specjalistyczny: *psychologiczny* – raz w USJP i raz w WSJP – do opisu wyrażenia *kompleks niższości*. Jeśli porównamy to na przykład z danymi dotyczącymi pola nazw uczuć z rodziny RADOŚCI, gdzie kwalifikatory: *psychologiczny*, *filozoficzny* i *medyczny* charakteryzowały 18% materiału (zob. Mikołajczuk 2010: 130), to możemy zadać pytanie, z czego to wynika – czy może to mieć związek z większą złożonością uczuć samoświadomościowych i / lub tendencją do ich tabuizowania w społeczeństwach anglojęzycznych (zob. Scheff 2003), a więc także trudnościami w ich badaniu i przez to słabszą ich eksploracją naukową np. w porównaniu z emocjami bardziej podstawowymi (zob. Ekman 1992a,b, 2003). Ponadto ciekawy może być brak kwalifikatorów frekwencyjnych w opisach jednostek z badanego pola zebranych w analizowanych słownikach (żaden wyraz ani żadne znaczenie nie zostały w nich uznane za rzadkie).

5. Podsumowanie

Zaprezentowany w tym opracowaniu wstępny przegląd danych leksykograficznych obejmujących słowa, zwroty i wyrażenia powiązane w analizowanych słownikach (bezpośrednio lub pośrednio) z kategorią przeżyć zorientowanych na Ja wskazuje na skomplikowaną organizację tego pola.

Jego główne osie wyznaczają pojęcia: `(braku) pewności siebie`, `(braku) poczucia własnej wartości`, `(dobrej lub złej) opinii o podmiocie przeżyć`, `(nie)moralności i `(nie)obyczajności` oraz `śmieszności i powagi`.

Nadrzędnymi kategoriami dla poszczególnych pojęć są z jednej strony UCZUCIE, PRZEŻYCIE, a ogólniej: STAN PSYCHICZNY, i z drugiej strony: SKŁONNOŚĆ, POSTAWA, SPOSÓB BYCIA / ZACHOWANIA, czyli ogólniej: CECHY, co wskazuje na to, że omawiana kategoria nie ogranicza swego zakresu do emocji aktualnych, mających wyraźny początek i dynamiczny charakter, ale obejmuje też złożone stany intelektualno-emocjonalno-wolitywne i trwałe cechy, ujawniające się w powtarzalnych zachowaniach i sposobie bycia.

Ponieważ nazwy konkretnych przeżyć stosowane jako hiperonimy w analizowanych definicjach słownikowych nie tworzą przejrzystej, konsekwentnie odzwierciedlonej w materiale sieci relacji, to nie można na ich podstawie zrekonstruować pełnego układu taksonomicznego.

Należy również zaznaczyć, że autorzy trzech głównych wybranych do analizy słowników w pewnych zakresach się ze sobą zgadzają (np. eksponując w definicjach *wstydu* łamanie zasad, niewłaściwe zachowania jako przyczynę przeżyć albo zgodnie odnosząc jedno ze znaczeń *skromności* do sfery relacji potencjalnie erotycznych), w innych wzajemnie się uzupełniają (np. wydzielając różne znaczenia *dumy*), a w jeszcze innych zasadniczo się różnią (np. w zakresie stosowania kwalifikatorów). Dlatego rację mają badacze, którzy twierdzą, że nie można w studiach semantycznych ograniczać się do jednego słownika, bo jego rozwiązania nie oddają całej prawdy o języku i językowym obrazie świata, warto zaś poszerzać bazę słownikową i zbierając możliwie bogaty zróżnicowany materiał leksykograficzny, nakładać na niego różnorodne filtry, które pozwolą wychwycić ukryte regularności i poprzez rekonstrukcję leksykograficznego obrazu świata pomogą przybliżyć się do poznania językowego obrazu danego wycinka rzeczywistości.

Bibliografia

I. Literatura przywoływana

1. Apresjan V.J., 2011: Апресян В.Ю., *Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты*. „Вопросы Языкознания” 2011, nr 2, s. 63-88.
2. Bańko M., 2001, *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
3. Bańko M., 2012, *NKJP w oczach leksykografa*, [w:] *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 283-290.
4. Bartmiński J., Chlebda W., 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* „Etnolingwistyka” 20, s. 11-27.
5. Bednarek A., 2008, *Ile jest nazw uczuć w języku polskim? Kilka uwag o definiowaniu uczuć w Słowniku języka polskiego PWN*, [w:] *Nowe studia leksykograficzne 2*, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 203-213.
6. Chlebda W., 2010a, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. nauk. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 7-20.
7. Chlebda W., 2010b, *Wstępne założenia analizy słownikowej w projekcie badawczym EUROJOS*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. nauk. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 219-226.
8. Chlebda W., 2013, *Korpusologia użytkowa dla początkujących i zaawansowanych*, [w:] *Na tropach korpusów. W poszukiwaniu optymalnych zbiorów tekstów*, red. Wojciech Chlebda, Opole: Uniwersytet Opolski, s. 7-15.
9. Drózdź-Luszczak K., 2013, *Wobec bliźniego. Pojęcia 'postawa', 'tolerancja', 'obojętność' w analizie semantycznej*, Warszawa: BEL Studio.
10. Ekman Paul, 1992a, *An Argument for Basic Emotions*. „Cognition and Emotion”, nr 6 (3/4), s. 169-200 – dostęp: <https://www.paulekman.com/wp-content/uploads/2013/07/An-Argument-For-Basic-Emotions.pdf> [data dostępu: wrzesień 2015].
11. Ekman Paul, 1992b, *Are There Basic Emotions?* „Psychological Review”, t. 99, nr 3, s. 550-553 – dostęp: <https://www.paulekman.com/wp-content/uploads/2013/07/Are-There-Basic-Emotions1.pdf> [data dostępu: wrzesień 2015].
12. Ekman Paul, 2003, *Sixteen Enjoyable Emotions*. „Emotion Researcher” 18, s. 6-7 – dostęp: <https://www.paulekman.com/wp-content/uploads/2013/07/Sixteen-Enjoyable-Emotions-Paul-Ekman.pdf> [data dostępu: wrzesień 2015].
13. Falkowska M., 2012, *Semantyka winy we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
14. Grzegorzczkowska R., 2009, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*. „Etnolingwistyka” 21, s. 15-29.
15. Grzegorzczkowska R., 2012a, *Nazwy pokory, pychy i pojęć pokrewnych*, [w:] teże *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 92-106.
16. Grzegorzczkowska R., 2012b, *O przyznawaniu się do winy i aktach pokrewnych (pol. skrucha i pokuta, ros. раскаяние (raskajanie) i покаяние (pokajanie))*, [w:] teże *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 125-132.
17. Grzegorzczkowska R., 2012c, *O znaczeniach współczesnych i ewolucji semantycznej wyrazów gorszyć (się), zgorszyć (się) i zgorzenie*, [w:] teże *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 138-142.
18. Grzegorzczkowska R., 2012d, *Obelga jako akt mowy*, [w:] teże *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 150-159.
19. Grzegorzczkowska R., 2012e, *Pojęcie winy i jego różne rozumienia w językach polskim i rosyjskim*, [w:] teże *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 117-124.

20. Grzegorzczkowska R., 2012f, *Różne rozumienia wyrazu godność we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *teje Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 76-92.
21. Grzegorzczkowska R., 2012g, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. nauk. A. Mikołajczuk, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
22. Jędrzejko E., 2000, *O językowych wykładnikach pojęcia WSTYD w różnych koncepcjach opisu*, [w:] *Język a Kultura*, t. 14: *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 59-77.
23. Kurkiewicz J., 2007, *Kwalifikatory w Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] *Nowe studia leksykograficzne*, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 29-45.
24. Mikołajczuk A., 2009, *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
25. Mikołajczuk A., 2010, *Obraz uczuć z rodziny RADOŚCI w wybranych słownikach współczesnego języka polskiego*, [w:] *Słowa – kładki, na których spotykają się ludzie różnych światów*, red. I. Burkacka, R. Pawelec, D. Zdunkiewicz-Jedynak, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 127-146.
26. Mikołajczuk A., 2012, *Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie (na tle porównawczym)*, [w:] *Odkrywanie znaczeń w języku*, red. A. Mikołajczuk, K. Waszakowa, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 124-145.
27. Mikołajczuk A., 2013, *On benefits and problems of research into the cross-linguistic (and cross-cultural) conceptualization of emotions (using SHAME/WSTYD as an example)*. Referat wygłoszony na 19. Międzynarodowym Kongresie Lingwistów. 21-27 lipca 2013, Genewa – Szwajcaria.
28. Mikołajczuk A., 2014, *O nieśmiałości (i wstydlivości) w języku polskim (ujęcie semantyczne)*. „Prace Filologiczne” LXIV2, s. 251-274.
29. Mikołajczuk A., 2015a, *Nauka wstydu. Język uczuć jako narzędzie edukacji emocjonalnej najmłodszych – z badań nad językową konceptualizacją WSTYDU w książeczkach dla dzieci (na tle polszczyzny ogólnej)* – dostęp: <http://www.polon.uw.edu.pl/prace-naukowe1>.
30. Mikołajczuk A., 2015b, *Wybrane aspekty konceptualizacji przeżyć samoświadomościowych we współczesnej polszczyźnie. Leksykograficzny obraz DUMY, WSTYDU i pojęć pokrewnych* – dostęp: <http://www.polon.uw.edu.pl/prace-naukowe1>.
31. Puzynina J., 2000, *Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim*, [w:] *Język a Kultura*, t. 14: *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 9-24.
32. Scheff T.J., 2003, *Shame in Self and Society*. „Symbolic Interaction”, vol. 26, nr 2, s. 239-262. [<http://www.soc.ucsb.edu/faculty/scheff/main.php?id=3.html>; data dostępu: sierpień 2014 – artykuł opublikowany na stronie www Thomasa Scheffa z zapowiedzią, że ukaże się w „Symbolic Interaction”]
33. Zaron Z., 2006, *Wstyd ostatnia niecnota zapora. O pojęciu wstydu*, [w:] *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, red. H. Karaś, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 392-399.

II. Dane do analizy

A. Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) – wyszukiwarka: PELCRA, www.nkjp.pl [dostęp: lipiec 2010 - wrzesień 2015].

B. Słowniki

DSS: Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, 2004, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.

ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, 2 t., Warszawa 2000: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kopaliński Władysław, 1991, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 4., Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Miejski słownik slangu i mowy potocznej; <http://www.miejski.pl> [dostęp: sierpień 2015].

NSJP: *Nowy słownik języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, Warszawa 2005: Wydawnictwo Wilga.

OED: *Oxford English Dictionary*, Oxford University Press, 2015; <http://www.oed.com> [dostęp: lipiec 2013 – wrzesień 2015].

PSWP: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgólkowa, 50 t., Poznań 1994-2005: Wydawnictwo Kurpisz.

- Reczek Stefan, 1968, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław – Warszaw - Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- SEBor**: Wiesław Boryś, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- SFS**: Skorupka Stanisław, 1989, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, 2 t., wyd. VI, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SJPD**: *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, 11 t., Warszawa 1958-1969: Wiedza Powszechna - PWN; CD-ROM: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997; <http://www.sjpd.pwn.pl> [dostęp: lipiec 2014 – wrzesień 2015].
- SP**: Bańko Mirosław, 2004, *Słownik porównań*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SPP**: Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek, 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SWBS**: *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. Stanisław Skorupka, Warszawa 1968: Wiedza Powszechna.
- USJP**: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, 4 t., Warszawa 2003: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSF**: Müldner-Nieckowski Piotr, 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Świat Książki.
- WSJP**: *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Żmigrodzki, Kraków 2007-: PAN; <http://wsjp.pl> [dostęp: lipiec 2014 – wrzesień 2015].
- WSWB**: *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. Mirosław Bańko, Warszawa 2008: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Uniwersytet Warszawski